

Jogbölcseleti gondolkodás Magyarországon

Szerző: SZABADFALVI József

Affiliáció: tanszékvezető egyetemi tanár, DE ÁJK

Rovat: Jogbölcselet

Rovatszerkesztő: SZABÓ Miklós

Lezárás dátuma: 2018.12.04

Idézési javaslat: SZABADFALVI József: „Jogbölcseleti gondolkodás Magyarországon” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SÜLYOK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jogbölcselet rovat, rovatszerkesztő: SZABÓ Miklós) <http://ijoten.hu/szocikk/jogbolcseleti-gondolkodas-magyarorszagon> (2019). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]-[18].

A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében a XX. század közepéig, követve az európai jogfilozófia fejlődését, három nagy – természetjogi (észjogi), jogpozitivist és neokantiánus – korszakot különíthetünk el. A második világháborút követően, az 1940-es évek végén a magát marxistának nevező jogelmélet került hegemon, majd egyeduralgó helyzetbe, és elszakítja a hazai jogbölcseleti gondolkodást a nemzetközi tudományos trendektől. Csupán az 1980-as években figyelhető meg a hivatalos kánonoktól való lassú elszakadás, majd a rendszerváltástól a fokozatos visszatérés a nemzetközi tendenciákhoz.

Tartalomjegyzék

- 1. Bölcséleti jogi gondolkodásunk előtörténete**
- 2. A magyar észjogi iskola**
- 3. A jogpozitivismus uralomra jutása és hegemoniája**
- 4. A szociológiai jogpozitivismus**
- 5. A neokantiánus jogfilozófia térnyerése hazánkban**
  - 5.1. Somló Bódog jogi alaptana
  - 5.2. Moór Gyula jogbölcseleti szintézise
  - 5.3. Horváth Barna „tisza jogszociológiája”
  - 5.4. A neokantiánizmus megújítása – szembenézés az új kihívásokkal
- 6. A szocializmus jogelmélete**
- 7. A kortárs magyar jogelmélet**
- 8. JEGYZETEK**

1. Bölcséleti jogi gondolkodásunk előtörténete

[1] A magyar jogbölcseleti gondolkodás legelső emlékeit keresve a középkor végére, a kora újkor

kezdetére kell visszatekinteni.^[1] A középkori természetjogi felfogás megnyilatkozásának szemléletes példájával találkozhatunk a mohácsi vést megelőző évtized hazai jogirodalmának később korszakossá váló alkotásában. Werbőczy István (1458–1541) az „ország jogát” összegyűjtő, 1517-ben megjelent Tripartitum című műve – melyet Bónis György joggal nevezett a „nemesség Bibliájának” – prológusában többek között részletesen ír az igazságról, a jogról és annak felosztásáról, valamint a törvény fajtáiról. A teoretizáló jellegű bevezető fejezetben az igazság értelmének magyarázatakor az alábbiak olvashatók:

Az igazság pedig kétféle, tudniillik: természeti és törvényi. Természeti az az állandó és folytonos akarat, mely [...] kinek-kinek megadja a maga jogát. E nélkül senki nem lehet Isten országának részese. Törvényi igazságot pedig tartalmaz a törvény, mely gyakran változik, mely nélkül sem népek, sem országok nem állhatnak fenn sokáig. Ezért igazságos is kétféleképpen lehet valami, majd ugyanis a dolog természeténél fogva, ami természeti jognak [jus naturale] nevezetik; majd pedig az emberek közt megállapított bizonyos szabályoknál fogva, ami tételes jognak [jus positivum] nevezetik.^[2]

[2] Werbőczy nézetei a görög-római hagyományból táplálkozó középkori skolasztikus természetjogi eszmerendszerből eredeztethetőek, mely az emberre mint „eszes természettel bíró lényre” tekint, aki „tulajdonságánál fogva részes az isteniekben”.^[3]

[3] A magyar jogbölcseleti gondolkodás újkori történetében fontos intézményes változást hozott az eredetileg 1635-ben, a teológiai és bölcsészeti fakultásokkal megalapított, majd 1667-ben jogi karral (*facultas juridica*) bővített nagyszombati egyetem. Míg a korábbi sikertelen hazai egyetemalapítási kísérletek nem gyakoroltak semmilyen hatást a jogtudományra, addig az első jogi felsőoktatási intézményben folyó oktatási tevékenység már jelentősen befolyásolta a magyar jogi gondolkodás további fejlődését. Az első magyarországi jogi fakultáson a ->**római jog** keretében került sor a természetjogi tanok bemutatására (->**természetjogtanok**). A XVII. század közepén Mária Terézia vezettette be a természetjog intézményes oktatását. A ->**jogbölcselet** művelésének és oktatásának alapjait ekkoriban Hugo Grotius tételei és a – Hobbes, Leibnitz, Thomasius, Locke, Huber tanaiból építkező – Samuel Pufendorf, Christian Thomasius és Christian Wolff nevével fémjelzett racionalista természetjog képezték. A nagy népszerűsége és tekintélyre szert tett tanok Wolff nyomán önálló, az ún. Leibnitz–Wolff-féle természetjogi iskolává váltak. E tanok legfőbb képviselője és közvetítője Karl Anton Martini (1726–1806), akinek bécsi egyetemi professzorként latinul írt művei a kiegyezésig kötelező tankönyvek voltak a hazai jogi oktatásban. Martini műveiben a természetjog forrásaiként az erkölcsi érzületet és a tapasztalás által támogatott józan észet említi. A jog társadalmi céljait illetően a Wolff-féle „tökéletesedési” premisszából indul ki, de az állam keletkezését megelőző „természetes állapot” nagyobb hangsúlyt kap elméleti okfejtésében. A szerződési elmélet híveként azt vallotta, hogy ezt az eszményinek tekinthető állapotot az emberi természet hibái torzították el, ezért az egyes individuumok a biztonság megteremtésének vágyától vezérelve, önkéntes szerződés folytán hozták létre az államot. A közjó biztosítása érdekében gyakorlatilag korlátlan állami beavatkozást tart indokoltnak, mely a korabeli abszolutista rendszernek minden tekintetben megfelelt. A természetjogi gondolkodás e válfajában az eredeti természetjogi elvek, a radikális polgári törekvések és célkitűzések megszélidülve, az abszolutista államnak és uralkodói akaratnak alárendelten érvényesültek.^[4]

[4] A hazai elméleti jogi irodalom korai publikációi mellett külön kiemelésre érdemes a legelső – 1792-ben – magyar nyelven megjelent jogbölcseleti mű. A Báró Martini természet törvényéről való állításainak magyarázatja című terjedelmes kötet nem volt más, mint Martini *Positiones de lege naturalis* művének Dienes Sámuel jóvoltából elkészült fordításának közzététele.^[5] Ugyancsak itt kell megemlíteni a Martini-féle tanok kommentálójaként ismertté vált Újfalusy Nep. János (1790–1849) A természeti hármastörvény című, 1825-ben megjelent könyvét.^[6] A mű igazi jelentősége, hogy az

addig egyeduralkodó latin nyelvű szakirodalom helyett megalapozta a „Természeti Törvény tudománya” magyar nyelven való művelésének a lehetőségét. Sőt már Újfalusyt megelőzően találkozunk magyar nyelvű önálló jogbölcseleti munkával. Valójában Sz. Szilágyi János kantianus szellemében a természeti törvény tudományáról 1813-ban írt tankönyvét tekintjük ebben a sorban az elsőnek.^[7]

2. A magyar észjogi iskola

[5] A XVIII–XIX. század fordulóján a felvilágosodás eredeti gondolataival és a francia forradalom eszméivel legtöbb elemében ellentétes természetjogi felfogás művelése és oktatása egyre inkább anakronisztikussá vált. A sokak szemében reakciós és konzervatív jogi teóriával szemben a kanti filozófiai és (ész)jogi tanok („észjogtudomány”) kezdtek előtérbe kerülni. Az első időben a Kant-féle tanokat homályosnak, fellengzősnek, sőt veszélyesnek tartva hivatalosan megtiltották tanításukat az egyetemi oktatásban. Ugyanakkor a protestáns jogakadémiákon, melyek nyitottabbak voltak ekkoriban az „új” iránt, hamarosan a kötelező tananyag mellett a kanti gondolatok átadása is megjelent. A XIX. század első harmadában – de igaz ez a hazai észjogi gondolkodás egész időszakára – a megjelent művek alapvetően a jogi, részben bölcseleti oktatást szolgálták és csak másodsorban irányultak a jogbölcselet tudományos művelésének megújítására.

[6] A korabeli észjogi szerzők sorából említésre méltó Szibenliszt Mihály (1783–1834), akinek Franz Zeiller és Franz Egger hatását tükröző művei a Martinitől való elszakadást és az önálló útkeresést példázzák.^[8] Deák Ferenc egykori jogbölcselet tanára művének különlegessége, hogy „hivatalos” tankönyvben először vált bíráló tárgyává Martini természetjoga. A jogtan és erkölcs tan kantianus megkülönböztetésével hozzájárult a jogbölcselet hazai diszciplináris önállósodásához. A hazai kantianus jogbölcselet sorából mindenképpen kiemelkedik Csatskó Imre (1804–1874), aki Bevezetés a természeti jogba és a tiszta általános természeti jog^[9] című, 1839-ben megjelent művében – főleg a német szakirodalomra erőteljesen támaszkodva – önálló módon alkotott koherens elméleti rendszert. Csatskó munkásságának köszönhetően az észjogi szemléletmód végleg teret nyert a hazai jogi gondolkodásban, ugyanakkor a „hivatalos” jogi álláspontot és egyben az egyetemi jogi oktatásban használatos műveket ez időben Virozsil Antal (1792–1868) képviselte, akit kései utóda, Moór Gyula „az első jelentősebb magyar jogfilozófusnak” nevezte. Művei – melyek többségében még mindig latin, részben német nyelven íródtak – a hivatalos Martini-féle jegyzetek mellett „segédkönyvként” szolgálták a jogászképzést. 1833-ban jelent meg háromkötetes természeti magánjoga, mely egyes vélemények szerint a magyar jogbölcseleti irodalom első originális darabja.^[10] Munkájában a „bölcseleti magánjog” teljes rendszerét a „kanti iskola szellemében” fejtette ki, melyre mindaddig a hazai irodalomban nem került sor. Jogbölcseleti fő műve 1839-ben *Epistome juris naturae, seu universae doctrinae juris philosophicae* címen látott napvilágot, aminek magyar fordítása 1861-ben Egyetemes természet- vagy észjog elemei címmel jelent meg.^[11] A természetjog (észjog) értelmét és legfőbb alapelveit Virozsil – következetes kantianusként – az észből, az „ember erkölcsi természetéből” vezeti le:

Az ész, mint az embernek legfőbb törvényhozója, egyetemleg azt követeli, hogy az ember, mint szellemi lény, cselekedeteiben [...] a józan ész vezérletét kövesse, melyben úgyszólván minden erkölcsi méltósága és elsősége rejlik. – Ugyanazon ész továbbá követeli különösen, hogy mindenki másokhoz társas viszonyaiban úgy forgolódjék, miszerint mások is hasonlóképpen cselekedhessenek, és így mindnyájan kölcsönösen, mint érzéki szellemi lények együtt létezhetnek. – Mert azt az ész, mintegy ön természeténél fogva jogosnak ismeri, hogy mindenki teljesítse másnak, amivel tartozik, vagy hogy mindenkinek megadja a magáét, s ne tegye azt másnak, mit valaki magának másik által tétetni nem akar.^[12]

[7] Mindazonáltal Virozsil elmélete sajátosan ellentmondásos maradt. Kiindulópontjait tekintve a kanti szabadság-eszményt követte, következtetéseiben azonban számos abszolutista igénynek megfelelő megoldás szerepelt.

[8] A XIX. század '40-es éveitől Pauler Tivadar (1816–1886) munkásságában lehetünk tanúi a magyar jogbölcseleti gondolkodás önállósodására irányuló első jelentős kísérletnek, melyet bizonyos szempontból a Nyugat-Európában ekkor már reneszánszát élő jogpozitivizmus irányába tett lépésnek is tekinthetünk.^[13] Pauler – a kanti filozófiára alapozottan – egyértelművé teszi élete végéig vallott elméleti álláspontját, így a minden pozitív törvényhozástól független és önmagában létező észjogról megállapítja, hogy „vannak örökös és szent igazságok, melyeket az ész természetszülte hatalmas szózata socialis viszonyaink zsinórmértékéül kiszabott”. Pauler megfogalmazása szerint az észjogtudomány a jogbölcselet „ésszeres irányát” jelöli, és mint tudományos diszciplínának az a feladata, hogy az emberi természetben gyökerező, az „ész által megismerhető”, a társadalmi együttélés általános és szükségszerű feltételeit alkotó elveket és szabályokat föltárja és bemutassa. Az észjogtant – az erkölcs- és vallástan mellett – a „gyakorlati bölcsészet” egyik ágának nevezi, mely a tételes jogtudományok és az államtudományok művelésének alapját képezi. A jog- és erkölcsstan szoros kapcsolatáról megállapítja, hogy „egymást kiegészítve [...] az észből származtatja elveit, az ember szabad cselekményeire vonatkozik, és az ész törvényhozásának létesítésére törekszik.” A két tudományterület különbségét az ismert kanti érvelésre alapozva – a vizsgált törvények különbségére hivatkozva – tisztázza: míg az erkölcsi törvény a belső szabadság szabályaként az ember minden fajta cselekvésének összhangját teremti meg saját méltóságával és lelkiismeretével, minden külső befolyás kizárásával, addig a jogi törvény a külső szabadság nélkülözhetetlen szabályaként az ember külső cselekvését igyekszik összhangba hozni a „társadalmi szabadság rendjével”. Jogszemléletének további sajátossága, hogy megpróbálta a kanti észjogi alapokat összeegyeztetni a történeti és nemzeti tradíciókat előtérbe helyező történeti jogi iskola szemléletmódjával.^[14]

3. A jogpozitivizmus uralomra jutása és hegemoniája

[9] Az 1900-as évekhez közeledve a társadalmi-gazdasági változásoknak, így az állami-politikai hatalom gyakorlásából magának mind nagyobb szerepet kívánó polgárság törekvéseinek az észjogi felfogás, pláne a klasszikus természetjogi szemléletmód és az egyre anakronisztikusabbá váló történeti jogi iskola tanai már nem feleltek meg.^[15] A közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is a társadalomtudományi gondolkodásban növekvő befolyásra tett szert a tapasztalati világ modellálására vonatkozó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitivistá szemléletmód. Mindez nem hagyta érintetlenül az elméleti jogi gondolkodásunkat. Ennek köszönhetően a nemzetközi tendenciákhoz igazodva – az 1870-es évektől kezdődően Magyarországon a ->jogpozitivizmus lett az uralkodó irányzat. E szemléletmód végleges uralomra jutása a magyar jogbölcseleti irodalomban Pulszky Ágost (1846–1901) munkásságához kapcsolódik.^[16] Életműve fontos szerepet játszott abban, hogy a magyar jog- és állambölcseleti, de joggal állíthatjuk a széles értelemben vett társadalomtudományi gondolkodás modernizációs kísérlete sikerrel járt. Pulszky szerint a felvilágosodás alaptételeit valló észjogi irányzat ugyanúgy, mint a történeti jogi iskola az egyetemes társadalmi fejlődés értelmezéséhez módszereiben és elveiben idejétmúlttá vált.

[10] Pályája kezdetén az angol történeti jogi iskola szellemisége (->angol történeti jogbölcselet) és az antropológiai szemléletmód gyakoroltak rá jelentős hatást, aminek eredményeképpen az 1870-es évek elején lefordította Henry Maine *Ancient Law* című művét, és a magyar nyelvű kiadáshoz – a neves angol pályatárshoz, Friedrich Pollockhoz hasonlóan – több mint százoldalas magyarázó jegyzetet készített.^[17] 1885-ben jelent meg nyomtatásban A jog és állambölcsészet aaptanai című korszakos műve. A hazai tudományosság szempontjából mérföldkőnek tekinthető Pulszky teljesítménye, hiszen e műve megjelenésétől számítják Magyarországon a jogpozitivizmus diadalra jutását. A szorosan vett jogbölcseleti kérdések tárgyalása során a korabeli angol (analitikai) és német pozitivistá (*Begriffsjurisprudenz*) felfogás fogalmaival és megközelítési módjaival találkozunk. Pulszky itt kifejtett gondolatait a magyar jogpozitivistá jogszemlélet első koherens elméletének tekinthetjük. A jog

fogalmának definiálása mindennél jobban tanúsítja Pulszky pozitívizmusát:

A jog, a társadalmi együttlét feltételeinek összege a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében, összesen mindig, mint az állam akarata jelentkezik nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban.^[18]

[11] Az állam akaratát mint a jogfogalom központi kategóriáját úgy jellemzi, hogy az az uralkodó társadalmi érdek és az uralkodó társadalom létfeltételeinek megállapítására és fenntartására vonatkozik. Mindezt kiegészíti az állam általi kikényszeríthetőséggel mint a jogfogalom további „alkatrészével”. Pulszky a jog definiálásakor az analitikai fogalomképzés módszerét elsőként alkalmazta Magyarországon. Ennek kapcsán olyan alapvető jogi fogalmakat vizsgált és elemzett, mint például alanyi jog, tárgyi jog, parancs, kötelesség, hatalom, kényszer. Nem véletlenül nevezi Karl Bergbohm néhány évvel később megjelent művében Pulszkyt az angol analitikai iskola továbbfejlesztőjének, aki a német fogalmi jogtudomány eredményeivel bővítette ki vizsgálódásait.^[19]

[12] A jog céljaként a társadalmi rend fenntartását jelöli meg, ami nem más, mint az „uralkodó társadalmi érdekek” szolgálata. Pulszkyt az érdekek szerepének fölismerése segítette hozzá, hogy túllépjen a formális pozitívizmus nyújtotta kereteken. Pulszky a jogról alkotott felfogását a Spencer-féle „fejlődés-tanból” eredeztethető gondolattal egészíti ki, mely jól tükrözi a korabeli klasszikus liberális eszmerendszer hatását, a *laissez faire*-elvének jogra való alkalmazását. Saját felfogását „cselekvőségi” elméletnek nevezi. A jog „főelvét” szerinte az egyéni és az állami cselekvőség helyes arányának megtalálásában kell keresni

minthogy a legtökéletesebb szervezetű állam az, amely az egyéni erők legnagyobb tömegének enged szabadságot, és a legkevesebbet veszi igénybe a rend fenntartására, amely továbbá csupán ott alkalmaz kényszert, ahol az egyéni és alárendelt társadalmi önkéntes közreműködés a tudat vagy fegyelem hiánya folytán nem eszközölhető: azért a legtökéletesebb jog is az, amely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető [...].^[20]

[13] Ezért az államnak a lehető legnagyobb, mások hasonló jogainak korlátozása nélkül megvalósítható szabadságot, „cselekvőséget” kell biztosítani a jogalanyok számára. A jog főelvének e koncepciója – mely optimalizálja az egyéni, társadalmi és állami energiákat – némiképp ellentmond az állami beavatkozás Pulszky által felismert szükségszerű jelenségének. Véleménye szerint elmélete közel áll a Bentham-féle haszonelmülethez is,

mert a haszon összege múlhatatlanul ott mutatkozik legnagyobbnak, az egyesek és a társadalom érdekei ott nyerhetnek legteljesebb kielégítést, ahol a legbővebben áll rendelkezésre az érvényesítésükre szolgáló eszköz, és a társadalom végleges haszna is ott a legnagyobb, ahol leghatározottabban fejlődik tagjainak ereje és tevékenysége, ahol a cselekvőség a leghatályosabb [...].^[21]

[14] A jog fejlődésének folytonosságát Pulszky a társadalom és az állam folyamatos változásával kapcsolja össze. Miként a társadalom és az állam különböző elemeiben, úgy a jogszabályok világában is állandó küzdelem zajlik a létért, mely küzdelemben a „végleges diadal azok számára van biztosítva, amelyek a társadalmi fejlődés lényeges feltételeinek megfelelnek”.^[22]

[15] Pulszky legfőbb érdeme, hogy meghaladva az észjogi tanok egyoldalúságát, a korabeli korszerű - főleg angol - szakirodalomra alapozottan átfogó, koherens pozitívista elméletet alkotott. A jog történeti-társadalmi meghatározottságának hangsúlyozásával egyben megalapozta a hazai jogi

gondolkodásban a szociológiai szempontú megközelítést. Pulszky idejekorán fölfigyelt a XIX. század végén bekövetkezett társadalmi, gazdasági, politikai változásokra és azoknak az állam tevékenységi körére gyakorolt hatására. Munkássága számos társadalomtudományi területre gyakorolt jelentős hatást, így egyaránt magáénak érzi Pulszky életművét a jogbölcseleten kívül az államelmélet, a politikaelmélet és a szociológia. Tanítványai közé tartoztak az 1900-as éveket követő magyar progresszió kiemelkedő képviselői, mint például – a később jelentős jogbölcseleti életművet alkotó – Pikler Gyula és Somló Bódog, valamint – a politikus-tudós – Jászi Oszkár.

[16] A Pulszky által körvonalazott analitikus, fogalomelemző, a tételes jogtudományok számára nélkülözhetetlen jogi alapfogalmak kidolgozására törekvő felfogás hamarosan követőkre talált. Az egyik érintett által „modern tételes jogbölcseleti iskolának” nevezett irányzat képviselőiben mindenképpen közös az az igény, hogy a XX. század elején egy minden tekintetben modern, a kortárs pozitívista törekvéseknek megfelelő jogfilozófiát műveljenek és honosítsanak meg hazánkban. A reprezentánsok között elsőként kell megemlíteni az irányzatot elkeresztelő Finkey Ferencet (1870–1949), aki szerint a modern jogbölcseletnek a tételes jog alapelveinek és vezéreszméinek tudományává kell válnia.^[23] Számos művében adta jelét a jogbölcseleti kérdések iránti nyitottságának Szász-Schwarz Gusztáv (1858–1920) neves magánjogászunk, aki „új dogmatika” irányának nevezett, valójában az „általános jogtan” (*allgemeine Rechtslehre*) irányzatát jelentő jogfelfogást tekintette a korszak meghatározó törekvésének.^[24] 1912-ben megjelent nevezetes „jogszabálytanában” az új jogtudomány „formalisztikus” elemeivel szembesülhetünk. Fontosnak véli, hogy a „jogelmélet” a jog fogalmi elemzéséből induljon ki, s hasonlóan Somlóhoz, analitikus elemzés útján jut el a (tárgyi) jog „predikátumaihoz”, mint például a „jogi helyzet”, a „jogviszony”, az „alanyi jog”, a „jogtárgy” fogalmaihoz, azaz – miként fogalmaz – „egy absztrakció absztrakcióihoz”.

4. A szociológiai jogpozitivizmus

[17] A szociológiai-pozitívista szemléletmód a XIX. század legvégén Pikler Gyula (1864–1937) működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját.^[25] Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogfilozófiát a jog természettudományaként fogta fel. Pikler pozitívizmusa comtei értelemben érvényes, vagyis a jogot mint társadalmi tényt kezeli. Spencer egyértelmű hatása nyilvánul meg elméletében, amikor a társadalom fejlődési törvényeiből következtet a jogra. A jog társadalmi hatásait vizsgálva jut arra a megállapításra, hogy a jogbölcselet a „törvényhozás tudománya”. Jóslata szerint a jogbölcselet távlatosan a tudományos törvényhozás egzakt tudományává válik, mely megtanítja a törvényhozókat arra, hogy egy társadalomban, adott körülmények között milyen törvényeket kell alkotni. Az 1892-ben megjelent Bevezető a jogbölcseletbe című művében fogalmazza meg egyik sarkalatos tételét, mely szerint cselekedeteinkkor „jogérzetünkre” hallgatunk. A jogérzet – amelynek racionális magváig nem lehet eljutni – meghatározásakor az ember boldogságra törekvésének benthami formuláját veszi alapul, amikor azt írja, hogy „minden ember legvégső vágya mégis csak a boldogság és jogérzetét is csak azért követi, mert ez boldogítja.” A jogérzet tehát nem más, mint a folytonos emberi boldogságkeresés egyik megnyilvánulása, vagyis a jog végső forrása. Fő jogbölcseleti munkájának A jog keletkezéséről és fejlődéséről címmel 1897-ben megjelent művét tekinthetjük. Pikler tulajdonképpen jogelméletét – a „belátásos elméletet” – e könyvében fejt ki részletesen. Álláspontja szerint az emberek nem ösztönszerűen, hanem „célszerűségi belátásuk” alapján cselekszenek és teremtenek maguknak olyan társadalmat, intézményeket és jogot, melyet racionálisnak és célszerűnek tartanak. Vagyis azért alkotnak jogot, mert azt gondolják, hogy ez a cselekvésük célszerű és az élet szükségleteinek kielégítésére alkalmas. E művében megkísérli föloldani a „jogérzet” korábban használt fogalmának agnosztikusságát, amikor az embereket olyan lényekként ábrázolja, mint akik társadalmat és jogot azért létesítenek, mert célszerűnek és racionálisnak tartják. A jogérzet attól függ – érvel Pikler –, hogy az emberek céljuk kielégítésére milyen jogot tartanak célszerűnek, milyen jog létrehozását „látják be”. Az igazságosság sokszor hangoztatott magasztos elve sem egyéb, mint az emberi szükségletek összeütközése esetén alkalmazott legcélszerűbb döntésben megjelenő

elv. A belátás tehát nem az elméletek helyességére vonatkozik, hanem a cselekvési szabályok hasznosságára, hiszen a „spekulációk csak utólag keletkeznek, miután az emberek az illető intézmények hasznosságát belátják”. Míg a jog keletkezésének indoka észszerűségének belátása, addig fejlődésének oka ismereteink változásából folyik. A szabályozási célok, szükségletek legnagyobbbrészt alig változnak, az emberi ismeretek, a tudás gyarapodása viszont szükségleteink egyre optimálisabb, egyre teljesebb kielégítését teszik lehetővé. Vallja, hogy „a jog fejlődése nem a célok, hanem az eszközök fejlődése”. Ugyanazon szükségletek kielégítésének jobb eszközeit ismerik fel az emberek az idő múlásával. A társadalmi haladás fő okát is az ismeretek bővülésében látja. A célszerűségi belátás hordozói és első felismerői a társadalom „kiváló” tagjai, akik a jogintézmények kialakításában és fejlesztésében élen járnak.

[18] Pikler a jog keletkezéséről és fejlődéséről írt könyvének folytatásaként adta közre még ugyanabban az évben Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése című állambölcseleti művét. Gondolatmenete a már ismert belátásos elmélet alaptételéből indul ki. Felfogása szerint a történeti fejlődés következtében az emberek rájöttek arra, hogy számukra az állam a legmegfelelőbb társadalmi „egyesület”. Az állam keletkezése és fejlődése nem más, mint az emberek belátásának az eredménye. Pikler szerint az állam mint a „legmagasabb rendű emberi egyesület” annak belátásaként keletkezik, hogy azzal az „összeműködés” legmegfelelőbb kereteit alakítják ki, melyet szükség esetén kényszer alkalmazásával is megvédenek. A történelem során létrejött minden államot úgy igazol, mint a társadalmi fejlődésnek az emberek adott értelmi belátásához viszonyított legmagasabb fokát.

[19] Piklert az elmúlt századfordulót követően a jogbölcselet tárgyaként meghatározott emberi cselekvéseket meghatározó törvényszerűségek kutatása motiválta. Így nem meglepő, hogy az 1900-es évek elejétől kezdve – a benthami és spenceri nyomdokon haladó vizsgálódás elégtelenségét felismerve – egyre inkább a társadalmi jelenségek mögötti lélektani-pszichológiai okok foglalkoztatták. Ennek hatására fokozatosan eltávolodott a jog- és állambölcseleti problémáktól, és lényegében tudományszakot váltva a XX. század első évtizedének közepétől a pszichofizika és érzékfiziológia felé orientálódott. Pikler természettudományi megalapozású szociológiai pozitívizmusa, ha „iskolát” nem is teremtett, de az elmúlt századfordulón lelkes követőkre talált. A pikleri nézőpont akceptálónak sorába tartozik a magyar jogfilozófia fejlődéstörténetében meghatározó szerepet betöltő Somló Bódog és a kevésbé ismert életművet felvonultató Pollák Illés (1852–1930).^[26] De ugyanitt kell említeni Szirtes Artur (1884–1927) munkásságát, aki a „szociális jog/jogtudomány” és „szociális jogi/jogalkotási mozgalom” első számú hazai reprezentánsaként az elméleti jogszociológia első jelentős alakja volt.^[27]

5. A neokantiánus jogfilozófia térnyerése hazánkban

[20] A XX. század eleje további jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia kisugárzása végleg háttérbe szorította a hagyományos természetjogi és jogpozitivisták megközelítéseket és a történeti szemléletmódot. A jogtudomány korábban nem járt utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jog új megközelítési lehetőségét. Az elmúlt századfordulót követő időszak magyar jogbölcseleti gondolkodásában említésre méltó életművek születtek. Így szólni kell Teghze Gyula (1867–1939) munkásságáról, aki a spencerizmustól indulva eljutott a neokantiánus kiindulópontok elfogadásáig,^[28] valamint Kunz Jenő (1844–1926) tevékenységéről, aki fontos láncszemet képez a hazai jogpozitívizmus és a XX. század első évtizedének végén megjelenő neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás között.^[29] Stammleri hatásra a jogbölcselet két legfontosabb kérdésével, a jog fogalmi definiálásának és a helyes jog meghatározásának problémáival foglalkozott.

5.1. Somló Bódog jogi alaptana

[21] A magyar jogbölcseleti gondolkodásban e folyamat beteljesedése elsősorban Somló Bódog

(1871–1920) - a nagyváradi jogakadémia, majd a kolozsvári egyetem jogfilozófia professzora - munkásságához kapcsolódik, akinek életműve révén lehetővé vált a fejlődésbeli fáziskésés fölszámolása és a korabeli élenjáró neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.^[30] Somlót tekinthetjük a hazai jogbölcselet nemzetközileg is méltán legismertebb képviselőjének. Viszonylag rövid, negyedszázadnyi időt kitevő tudományos pályafutása két - egymáshoz sok szállal kapcsolódó - szakaszra osztható. Az 1910-ben megjelent A jog értékmérői című tanulmányát tekintik a korszakhatárt reprezentáló írásának. Az első pályaszakaszt a spenceri evolucionista szociológia befolyása, Pikler belátásos elméletének elfogadása és részben a (marxi) materialista történetfilozófia felfogásának hirdetése jellemzi. A hatások változásától függetlenül e korszakban gondolkodásának két alappilléreként megmaradt a naturalista (természettudományos) pozitívizmus és az evolucionizmus. Somló ez idő tájt Pulszky és Pikler mellett a magyar pozitivisták jogbölcselet harmadik kiemelkedő képviselőjévé vált. Tudományos pályafutásának második korszakában következett be a neokantiánus fordulat, mellyel megteremtette a magyar jogbölcseleti gondolkodás eddigi legprosperálóbb korszakát, ami a XX. század közepéig, a marxista jogelmélet uralomra jutásáig tartott. Míg korábban a jogfilozófia és a jogszociológia közé egyenlőségjelet tett, addig a neokantiánus szemléletmódnak megfelelően ekkortól már elválasztotta egymástól a jog vizsgálatának e két területét. Ennek az időszaknak az eredményei alapozták meg Somló tudományos hírnevét idehaza és főleg a német nyelvterületen. A magyar jogtudomány joggal lehet büszke arra, hogy Rudolf Stammler, Gustav Radbruch, Hans Kelsen és Alfred Verdross mellett Somlót az európai neokantiánus jogfilozófia nagyjai sorában tartják számon.

[22] Az elmúlt századforduló táján publikált legelső írásaiban, miként korábban Pulszky-nál és Pikler-nél tapasztaltuk, a spenceri evolucionizmus hatása a meghatározó. A spencerizmus ekkor már túl volt azon az időszakán, amikor még a reveláció erejével hatott az európai társadalomtudományi gondolkodásban, de a magyar progresszív értelmiség köreiben még mindig nagy tiszteletnek örvendtek a gondolatai. Somló a spenceri tanok elemzésekképp arra a következtetésre jut, hogy az „alkalmazkodás haladásával” az eszményi jövőben ki fog alakulni egy olyan tökéletes állapot, amely „az emberi cselekvés végső állandó kódexének” kialakulásához vezet. E „kódex” a legfőbb (liberális) alapjogokat fogja tartalmazni, így az élethez és a testi épséghez, a szabad mozgáshoz és a tulajdonhoz való jogot. A spenceri elmélet pozitívuma - Somló megállapítása szerint -, hogy a XVIII–XIX. századi észjogi felfogással szemben számol az emberi fejlődéssel, az emberi intézmények viszonylagosságával. Mindazonáltal kritikai észrevételt is megfogalmaz, amikor azt írja, hogy a Spencer által feltételezett eszményi állapot ellentmond a „fejlődés törvényének”, és sohasem fog bekövetkezni, mert lehetetlenség olyan állapotról beszélni, amelyben „fájdalmak” nem lennének, hiszen ebből a szempontból mást, mint átmeneti állapotot nem is lehetséges elképzelni. Ezt a gondolatot Somló az 1903-ban megjelent Állami beavatkozás és individualizmus című - e korszaka fő művének tekinthető - könyvében azzal egészíti ki, hogy a fejlődés irányát, akárcsak az individuum életének célját, a boldogságra való törekvés szabja meg, amely így szakadatlan, organikus folyamatot képez. A korabeli monopolkapitalista fejlődés velejárójaként tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkciójának és intézményeinek újragondolását, s e tekintetben a spenceri beavatkozásellenes, individualista álláspont meghaladását. Somló szerint az állami beavatkozás nem mond ellent az alkalmazkodás természetétörvényének, hiszen a természet rendjébe való „mesterséges” beavatkozást (például „jogalkotási cselekvőség”) is a természetes fejlődés eredményének kell tekinteni, hiszen „[...] a természetes kiválasztás [...] mindennemű állami beavatkozás mellett is okvetlenül végbemegy”. A mesterséges beavatkozás a természetes fejlődés eredménye, annak szükséges velejárója és ilyen értelemben maga is természetessé válik. Így jut el ahhoz a tételéhez, mely szerint bár növekszik az állami szabályozás köre, ugyanakkor az individuumok egyre spontánabban, önkéntesen rendelik magukat alá a szabályoknak (például a jognak), miáltal a kényszer is sokkal gyöngébb lesz. Mindezek a gondolatok jól mutatják, hogy Somló képes volt az őt egyébként lenyűgöző Spencer gondolatainak kritikus elemzésére, és megpróbált eredeti hangot keresve új utakat, magyarázatokat találni. Ennek ellenére ezt a kísérletét joggal nevezhetjük felemásnak, hiszen a

kiindulópontok sokfélesége nem eredményezhetett mást, mint eklektikus magyarázatot.

[23] Pozitivisták korszakának másik jelentős jogfilozófiai tárgyú könyve az 1906-ban megjelent kolozsvári egyetemi jogbölcseleti előadásai, ahol már egy sor kérdésben a későbbi fő művét idéző fogalmak használatával találkozunk. Különbséget téve a tiszta és az alkalmazott (normatív) tudományok között már ekkor rögzíti későbbi neokantiánus kiindulópontját, mely szerint a jogbölcselet két kérdéskör vizsgálatára szorítkozik: 1. a jog előfeltételeinek (fogalmának) meghatározása (jogi alaptan), 2. a helyes jog kutatása (jogi értéktan). E művében már megfigyelhető a hangsúlyeltolódás az Európában ekkortájt formálódó neokantiánus jogfilozófia irányába, ami főképpen az irányzat atyjának tekintett Stammler gondolatainak erőteljes jelenlétében nyilvánul meg.

[24] A neokantiánus fordulat valójában a helyes jog kérdésének tárgyalásában következett be, de végkifejletével majd az 1917-ben német nyelven publikált *Juristische Gundlehre* című terjedelmes monográfiájában találkozunk. Somló fő művében a jog – tartalmától független – fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését adja, és keresi azokat a jogi tartalom szempontjából a priori jogi alapfogalmakat, amelyek minden jogszabály jogi mivoltának szükségképpen formális előfeltételei. Könyve bevezetőjében külön alfejezetet szentel saját elmélete és John Austin – az angol analitikai pozitívizmus első számú alakja – *Lectures on Jurisprudence* című művében megfogalmazott gondolatok kapcsolatának. Somló közösnek érzi a két elméletben, hogy olyan fogalmak, alapelvek és megkülönböztetések kimunkálásán fáradoznak, amelyek nélkül nem lehet semmiféle jogot megkülönböztetni és ezek nélkül tételes jogtudományt sem lehet művelni. Saját elméletét e téren következetesebbnek tartja, de az érdem mindenképpen Austiné, hiszen ő kezdte ezt az utat először járni. Ezenkívül több ponton érintkezik egymással a két elmélet. Mindketten a jogalkotó hatalom fogalmával operálnak. Egy helyen Somló utal rá, hogy Austin *sovereign*-je és az ő *Rechtsmacht*-ja megegyezik egymással. Emellett több közös fogalmat is használnak (például az engedelmesség szokása/*habit of obedience* stb.), amelyek közül a jog fogalmának definiálásakor a „jogalkotó hatalom parancsa” kifejezést kell kiemelni. Somló számos fogalom bevezetésekor az austini terminusok finomítása, a distinkciók részletezése során alakítja ki saját fogalmi apparátusát. Így például - szemben Austinnal - sem a szankcionáltságot, sem pedig az általánosságot nem tekintette a jog szempontjából relevánsnak. Annál nagyobb fontosságot tulajdonított az „akaratnak”, vagyis annak a ténynek, hogy a jog „empirikus” szabály, előírásai túlnyomórészt a külső emberi cselekvésekre irányulnak. Megítélése szerint a jog legfőbb jellemzője a különleges kibocsátójában, a „legmagasabb rendű hatalomban” keresendő. Ez a hatalom az emberek egy meghatározott körében rendszerint más hatalmaknál eredményesebben tudja érvényre juttatni a maga parancsát. Somló a jog fogalmának meghatározását követően a joggal (jogrendszerrel) kapcsolatos további kérdések megválaszolására vállalkozott.

[25] Somló esetében az analitikus fogalomkeresést nagyban elősegítette a XIX. század végi Karl Bergbohm és társai által kidolgozott német fogalmi jogászat (*Begriffsjurisprudenz*) alaposabb ismerete. Kiemelésre méltó még, hogy Austinhoz hasonlóan csak nemzetállami keretek között tudták elképzelni a jog létét és funkcionálását, ezért elutasították a nemzetközi jog jogi mivoltát, mert mögötte nem áll tényleges kényszerhatalom. Somló számára az austini elmélet szigorú pozitívizmusa és következetessége lehetet vonzó és egyben alkalmas arra, hogy a neokantiánus előfeltevések egy részének megfelelően fölhasználja saját fogalmi építkezésében.

[26] Művének lelkes fogadtatása később arra ösztönözte, hogy hasonló alaposítással kidolgozza jogi értéktanát. Ennek előfeltételeként hozzálátott egy önálló filozófiai alapvetés - ismeretelméleti megközelítés - kidolgozásához, melyre a későbbiekben fel lehetett volna építeni egy tudományosan megalapozott jogi értéktan. Korai halála megakadályozta vállalt feladatának elvégzését. Hátramaradt kézírata – töredékes formában – 1926-ban *Prima Philosophia* címen jelent meg.

5.2. Moór Gyula jogbölcseleti szintézise

[27] Somló munkásságával a neokantiánus irányzat szellemisége vált uralkodóvá a hazai jogbölcseleti gondolkodásban. Somló kisugárzó hatása – legkedvesebb tanítványa – Moór Gyula (1888–1950), a két világháború közötti legtekintélyesebb magyar jogfilozófus, a szegedi, majd a budapesti egyetem professzora munkásságában érhető tetten.^[31] Az 1920-as évek elején Moórt joggal nevezte az „új magyar jogfilozófia” megteremtőjének Horváth Barna, a neves pályatárs, utalva mindazokra az előzményekre, melyek idehaza megalapozták ezt a teljesítményt. Moór újszerűsége „összefoglaló” szemléletmódjában keresendő, melyet egyes kritikussai nem minden ok nélkül neveztek eklektikus fölfogásnak.

[28] A neokantiánus jogfilozófiához való kötődésében Moórra a legnagyobb hatást Stammler és Somló gyakorolták. Rajtuk kívül Kelsen nevét kell megemlíteni, akinek az elmélete – bár sokat vitatkozott vele – mindenkor viszonyulási pontként hatott jogbölcseletére. Moórt saját jogfilozófiai rendszerének kialakításában a rá hatást gyakorló filozófiai és jogbölcseleti előzmények problémafölvetéseinek komplex szemlélete jellemezte. Az 1923-ban megjelent Bevezetés a jogfilozófiába című művében a jogfilozófia három önálló vizsgálódási területéről beszél: 1. a jog fogalmának meghatározása („jogi alaptan”), 2. a jog általános okozati összefüggéseinek vizsgálata („a jog szociológiája”) és 3. a jog helyességének kérdése („jogi értéktan”, „jogi axiológia”). Már ebben a művében megfogalmazza a tágabb értelemben felfogott jogfilozófia negyedik kérdésköréeként a „tétéles jogtudományok módszertanát”.

[29] Moór a jogfilozófia problémáinak felosztása alapján tesz különbséget a jogbölcselet-történet irányzatai között. Tipológiai rendszerében hat csoportra osztja a különböző jogfilozófiai irányzatokat, így megkülönböztet: 1. a jog fogalmát kereső jogi alaptani jogfilozófiát, 2. a kauzális összefüggéseket kutató vagy szociológiai jogfilozófiát, 3. a helyes jogot kereső vagy értékelő, (közelebbről etikai) jogfilozófiát, 4. a tétéles jogtudomány módszerét kutató metodológiai jogfilozófiát, 5. a tétéles jogi fogalmakat továbbképző jogászati vagy általános jogtani jogfilozófiát, végül 6. e problémák közül többeket vizsgáló összefoglaló jogfilozófiát. A jogfilozófiai irányzatoknak ez a tipizálása szisztematikus áttekintést ad a belső rokonság és hasonlóság alapján az eltérő időszakokban meghatározó jogbölcseleti irányzatok között. A tulajdonképpeni különbséget a jogfilozófiai irányzatok között abban látja, hogy a jog fogalmának meghatározásán kívül milyen más problémát von vizsgálódási körébe.

[30] Moór pályája kezdetétől fogva a neokantiánus irányzat azon követői közé tartozott, akik – a valóság és érték világának elválasztását alapvetőnek tekintve – e két szféra közötti viszony rendezésére, kapcsolatteremtésre törekedtek. Kezdetől fogva elméletének sarokpontját képezte a jog kétarcúságáról szóló tétéle, amely a jog valóság- és értékoldalának kettősségét emelte ki. Ezt a gondolatot a *Macht, Recht, Moral* című írásában fejtette ki legelőször, s azután erre a tézisre mint egyik „tartópillérre” építette föl Bevezetés a jogfilozófiába című könyvét. Felfogása szerint a jog olyan különféle szálaból összeszőtt, bonyolult jelenség, amely egyrészt az „okozatos lét világába”, másrészt az „értékek világába” tartozó alkotóelemek összekapcsolódásából áll.

[31] Szintézisre törekvő „összefoglaló” jogbölcseleti felfogásában – habár a jog kettős természetének elismerése mindvégig jellemezte – az 1930-as évekre változás következett be. Írásaiban ez az 1940-es évek elejére nyert letisztult formát. Az újfajta szemléletmód jogbölcselete általános filozófiai alapjaiban figyelhető meg. Moór szerint a filozófiai kérdések előtérbe kerülése a XIX. század szaktudományi jellegű jogfilozófiáját követően szinte természetes, s joggal nevezhetjük a XX. századot a „jogbölcselet filozófiai korszakának”. Ennek első jelét A logikum a jogban című terjedelmesebb tanulmányában figyelhetjük meg, ahol először nevezi a jogot az „értékes valóság” birodalmába tartozó jelenségnek. Felfogásbeli módosulást jelez a Szociológia és jogbölcselet című tanulmányában tett hivatkozása Heinrich Rickert neokantiánus és Nicolai Hartmann újhegeli indíttatású filozófusok ontológiai téziseire, melyek szembehelyezkedtek a kanti epigonok tanításaival, akik megpróbálták a valóság és érték különbségének kiengesztelhetetlen ellentétét vallók megállapításait oldani, s a két szféra kapcsolódását, egymáshoz való viszonyát újszerűen magyarázni. Moór véleménye szerint a korabeli jogbölcseleti gondolkodásnak e legtöbbet vitatott

kérdésére még senkinek sem sikerült kielégítő választ adnia. Kettőjük közül ekkor Rickertben látja azt a filozófiai megalapozást, amelyre inkább érdemes támaszkodni egy új jogfilozófia kidolgozása esetén. Lényegében Kelsen felfogásával szemben fogalmazza, hogy a valóság és érték különbségét mint végső spekulatív kiindulópontot nem szabad úgy felfognunk, hogy „logikai ellentétet” lássunk benne. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a valóság az értékből, vagy fordítva, az érték a valóságból levezethető, illetve egyik a másikba visszavezethető volna, ami éppen a köztük lévő különbség eliminálását jelentené. Moór szerint a formális logika szempontjait figyelembe véve, ha a valóság és érték között éles különbséget teszünk, de ezt a különbséget nem logikai ellentmondásként fogjuk fel, nincsen semmi akadálya annak, hogy közöttük összefüggést, kapcsolatot keressünk. Ez azonban nem lehet sem okozatos, sem az értékek világának „immanens törvényszerűsége” által jellemzett kapcsolat, hanem olyan, a két heterogén szféra érintkezését jellemző „harmadikfajtájú” sajátos törvényszerűség, „amelyet a realizmus ismeretelméleti felfogása szerint az objektív tárgy változatos struktúrájában, idealisztikus felfogás szerint pedig az alanyi tudat belső gazdagságában kereshetünk”. Nézete szerint a „realisztikus” felfogás mellett a tárgy egysége, „idealisztikus” felfogás mellett pedig az alany egysége adja meg végső soron a különböző szférák érintkezésének és kapcsolatának lehetőségét. Így jut el Moór az „értékes valóság” birodalmába, a Rickerttől kölcsönzött „harmadik birodalomba” (*Das dritte Reich*), ahol a két szféra találkozik egymással.

[32] Moór az újkanti meghatározásokkal szemben úgy vélte, hogy az „élő jog” területén egészen nyilvánvaló és letagadhatatlanul szoros kapcsolat áll fenn a kanti világkép két elszigetelt tartománya, a szellemi világ és a reális tapasztalati világ között. Az általános filozófia szintjén ezt a kapcsolatot az „új(abb) kultúrfilozófiai irány” segítségével vélte megalapozni. Ezt az új filozófiai szemléletet - mely a kanti-neokanti és hegeli gondolatok szintéziséből alakult ki - Moór szerint bátran nevezhetjük az utolsó félszázad legjelentősebb bölcseleti áramlatának. Az új szemléletmód az 1940-es évek elején megjelent munkáiban teljesedett ki.

[33] De valójában mi is ez az új szintézis, amely Moór számára új „preszuppozíciót” jelentett? A filozófiai gondolkodásban jelentkező modern szintézist az „újabb filozófiai áramlatok” gyűjtőfogalmába tartozó gondolatokban és gondolkodókban kereste. Így jutott el két konkrét filozófiai rendszerhez, melyekben fölfedezni vélte az általa áhított szintézis lehetőségét. Az egyik rendszer a századfordulón kialakult újkanti filozófiának a „badeni”, „értéktani” vagy „délnyugati német iránya”, mely az újkantianizmus felől próbált közeledni a hegeli világképhez. Ez a Rickert névvel fémjelzett irányzat - szemben a neokantiánizmus „marburgi” irányával, mely a módszertani és a logikai-ismeretelméleti kérdésekre helyezte a hangsúlyt - egy általános értékelméletre felépített tudományosan megalapozott kultúrfilozófia létrehozására tett kísérletet. A másik ilyen irányzat, melyben a szintézis elemei föllelhetők a hegeli filozófiából kiindulva próbált meg eljutni a kanti filozófia felé. Moór szerint az irányzat legjelentősebb képviselője Hartmann volt, aki a hegeli objektív szellemet a társadalmi, történeti és kulturális lét valóságaként igyekezett felfogni, s ebben a valóság és érték kanti dualizmusának megfelelően egy pszicho-fizikai valóságból álló és egy szellemi réteget különböztetni meg. Míg a létszférák kanti dualizmusát átrendező rickerti filozófiából érték és valóság összekapcsolásával az „értékes valóság” fogalmát szűri le, addig a hartmanni lételméletben a hegeli „objektív szellem” monizmusának viszonylagos fölbontását látja. A szintézis megteremtésére tett kísérlete azonban kevés eredménnyel járt a közbejött háború és az azt követő közéleti-politikai szerepvállalása miatt, valamint súlyosbodó betegsége is megakadályozta, hogy érdemben hozzájárjon jogbölcseleti rendszere újragondolásához.

[34] Moór munkásságának legmaradandóbb – a későbbiekben is legtöbbször hivatkozott – része a jog fogalmával összefüggő vizsgálódása.^[32] Valójában a jog fogalmi meghatározása az a kérdéskör, melyben legerősebben érvényesült tanítómestere, Somló hatása. A hatalmi- és kényszerelméletek sokaságában a társadalmi ténylegesség gondolatának a jog fogalmába való beemelése Moór árnyaltabbá tette a jog mibenlétének vizsgálatát, lehetőséget nyitva a jog mögötti hatalom sajátosságainak tanulmányozására. A két világháború közötti, sőt az azt követő évek hazai tételes

jogtudományi gondolkodására Moór jogi alaptani tételei alapvető hatást gyakoroltak.

5.3. Horváth Barna „tiszta jogszociológiája”

[35] A magyar jogbölcseleti tradícióban az 1930-as évek elejétől kezdődően uralkodó neokantiánus felfogásban új szintet teremtett meg Horváth Barna (1896–1973), akinek pályakezdését még a 1920-as években Moór segítette, s később a szegedi - rövid ideig a kolozsvári - egyetem professzoraként vált ismertté.^[33] Jogelméleti szemléletmódjának – melyet előszeretettel nevezett jogszociológiának, sőt Kelsen terminológiáját szem előtt tartva „tiszta jogszociológiának” – eredetisége főképpen az ún. szinoptikus (egybenező) látásmódjában és az ehhez funkcionálisan kapcsolódó processzuális (eljárás) jogszemléletében nyilvánult meg. Horváth elméletének eredetisége két alapvető – a korabeli jogfilozófiában egymásnak feszülő – paradigma összeegyeztetésében mutatkozik meg. Az újkantiánus (Lask, Rickert, Verdross, Kelsen stb.) és a pragmatikus-empirikus szemléletmód (Pound, amerikai realizmus, pszichologizmus stb.) egyidejű érvényesülése és egymásra vonatkoztatása nem csupán a magyar, hanem az európai jogi gondolkodásban is úttörő jellegű vállalkozásnak számított. E két nagyhatású paradigma jelenléte természetesen nem véletlenszerű. Míg a neokantiánus paradigmát a két világháború közötti Közép-Európában evidensnek kell tekintenünk, addig a pragmatizmus új gondolatként jelenik meg, különösen, ha a korabeli magyar jogbölcseleti közfelfogásra gondolunk. Horváth empirizmus iránti fogékonysága két okra vezethető vissza. Egyrészt pályája elején mint gyakorló jogász tudatosan élte meg a norma és valóság ellentmondásait, amellyel a neokantiánizmus nem nézett szembe, másrészt az 1920-as évek végén tett angliai útja során nagy hatást gyakorolt rá az angolszász jogi gondolkodás és kultúra.

[36] Angliából hazatérve Horváth több nagyobb lélegzetű tanulmányban ad számot az angol-amerikai jogelméleti gondolkodás eredményeiről, múltjáról és legújabb törekvéseiről. Az angliai élmények és benyomások arra az elhatározásra ösztönzik, hogy megírja az angol jogbölcseleti gondolkodás történetét. Másfél évtizedes munkájának eredményeként 1943-ban jelent meg az Angol jogelmélet című monográfiája. Műve az angol jogi kultúra legfontosabb sajátosságainak bemutatása mellett áttekinti az angol jogbölcselet fejlődését a skolasztikusoktól kezdve a középkori és újkori gondolkodókön keresztül John Austinon át az „újabb irányok”-ig, egészen az amerikai jogi realizmusig. Említésre méltó, hogy az angol jogelmélet kéziratának elkészítése közben – az 1930-as években – formálódott és látott nyomtatásban napvilágot Horváth saját jogelméleti rendszere, mely számos ponton támaszkodott az angol-amerikai jogelméletre. Egy a ->a *common law jogrendszerek* ideológiájáról szóló, ekkoriban megjelent tanulmányában megfogalmazza saját jogelméleti törekvésének célját, mely szerint fel kell adnunk azt a törekvést, hogy a jog lényegét egyetlen ideálban megtaláljuk. Olyan módszerre van szükség, amely összeegyeztethető a különböző filozófiai álláspontokkal. Ugyanitt megjegyzi, hogy fel kell szabadítani „a jogelméletet az alól az illúzió alól, mintha a szembenálló filozófiai álláspontok között szükségképpen választani kellene”, és fel kell szabadítani „az egy eszméjű, egy alapgondolatú módszer optikája alól”. Ez az a motiváció, amely Horváthot arra készíti, hogy a neokantiánus tradíciót és a mindenkit ez idő tájt vitára inspiráló kelsenit elméletet meghaladva szembenézzen a jog társadalmi természetével és annak következményeivel, mert a jog nem csupán normatív természetű jelenség, hanem társadalmi képződmény is.

[37] Horváthot az angolszász indíttatású pragmatikus-empirikus (esetjogi) szemlélet segíti hozzá az új látásmód, mint módszer megalkotásához, mely korábban nem ismert utakat nyithat a kontinentális jogi gondolkodás számára. A lét és a kellés egymást kizáró voltának neokantiánus alaptételéből kiindulva azt a következtetést vonja le, hogy a jog olyan tárgy, amely „egyfelől létezik, másfelől pedig érvényes”. A jog egy sajátos tárgy-kettősség („reflexív tárgyszurrogátum”, „kellésre irányuló lét”), melyben a biológiai-pszichológiai jelenségek sokféleségeként megjelenő társadalmi magatartáshoz – egy bonyolult eljárási apparátus közbejövételével – egy norma hozzárendelődik. A jog valójában csak egy gondolati tárgy („reflexív gondolati képződmény”), lét és kellés együttszemlélése. Vagyis Horváth szerint nincs harmadik ismerettárgy.

[38] De vajon milyen módszerrel vizsgálható tudományosan e tárgyilag kettéhasított képződmény? – teszi föl a kérdést. Ha nem elegendő sem a „normatudományi”, sem a „természettudományi” módszer, akkor egy harmadik, sajátos módszerre lesz szükség a jog jelenségvilágának megragadásakor. Valójában „a jog tárgyilag kettéhasított gondolati képződményként a reflexív módon együttnéző gondolkodás, a természetet és a normát funkcionálisan egymásra vonatkoztató gondolkodási módszer terméke”.^[34] Vagyis a Horváth-féle módszer nem tárgykonstituáló: „Mivel a jogszociológiának szükségképpen a természetet és a normát kell egy reflexív gondolati képződményben egymásra vonatkoztatnia, így módszere nem hozhat létre harmadik tárgyiasságot [...]” A jogszociológia módszere nem a megismerés, hanem – a szerző terminusa szerint – a gondolkodás módszere, a lét és a kellés funkcionális látásának módszere, röviden: a „módszerek módszere”. A módszertisztaság, vagyis a módszerszinkretizmus elkerülése csak a „tisztá elválasztáson” alapuló szinopszis esetén érhető el:

[...] a jog tudományos tárgyalásáról csak akkor lehet beszélni, ha a természettudományi módszer és a normatudományi módszer egymás eredményeit kölcsönösen kontrollálják abban az értelemben, hogy 'kellésre irányuló létet' jelent e még az, ahogyan a jog gondolati képződményében e két módszer funkcionálisan egymáshoz van rendelve. Ez a szinoptikus módszer lényege.^[35]

[39] A Horváth által kidolgozott módszer a neokantiánus jogfilozófia egyik alapkérdésének, az érték és valóság kezelésének egészen eredeti értelmezése, melyet a jogász tevékenység lényegéből bontott ki. A jogász eljárása azáltal válik szinoptikus módszerré, hogy a jogesetet a jogtételre, a jogi normát a jogesetre vonatkoztatja. Minden „tétélesjogász” jogalkalmazó tevékenysége abból áll, hogy a valóságban megtörtént cselekvéseket, történéseket (tényállásokat) jogszabályi tényállások (jogi norma) alapján ítéli meg. A jogász tehát egy normatív tényállást vet össze egy valóságos tényállással. A jogásznak e munkájához jogszabályokon szelektált tényismeretre és tényállásokon szelektált jogszabályismeretre van szüksége. Míg a gyakorlati jogász elsődlegesen a jogesetre, az elméleti jogász inkább a jogtételre összpontosít, de mindkettőjüket az jellemzi, hogy együtt nézik a jogesetet és a jogszabályt.

[40] Horváth szinoptikus szemléletmódjához szorosan kapcsolódik – az eredetileg az angol jog sajátosságaként bemutatott – „processzuális jogszemlélete”, mely szerint a jog nem egyszerűen norma (tétel) és nem is csak tény (faktum), hanem az elvont magatartásminta és ennek megfelelő tényleges magatartás, vagy másképpen, a norma és magatartás „gondolati kapcsolata”, ami nem más, mint az eljárás. Úgy véli, hogy az eljárás fogalmán keresztül lehet a jogot „elemi joghelyzetek”, legegyszerűbb tény- és értékelemek sorozatára szétbontani és felépíteni, miközben ezeknek az elemeknek a gondolatbeli összekapcsolódása is áttekinthetővé válik. Horváth szerint a társadalmi objektivációk (gazdaság, harc, hatalom, tudás, eljárás) közül egyiknél sem indokolt úgy a joggal való „generikus azonosítás”, mint az eljárás esetében: „az eljárás a jog *genus proximuma*”, a jog „felsőfogalma”. Vagyis a jogeset és a jogi norma folytonos (szinoptikus szerkezetű) egymáshoz rendelése egy eljárási folyamatot képez.

[41] Horváth a processzuális jogelméletben találja meg a valódi megoldást, mely közös nevezőre hozza a különböző jogelméleteket anélkül, hogy azoknak részleges igazságaival vitatkozna. Ez az új jogelmélet a jogban a társadalom „legintézményesebb eljárási szerkezetét” látja, mely – mint a társadalmi eljárások legfejlettebbike – a legkimunkáltabb eljárási apparátus kialakításával valósítja meg az eljárás felső fokát. Horváth részletesebben is meghatározza a legintézményesebb eljárási szerkezet fogalmát, melyben visszaköszönek az angol Hobhouse-tól kölcsönvett és továbbfejlesztett fogalmak:

[...] a jog a meghatározott magatartásmintáknak és tényleges magatartásoknak

olyan társadalmi közössége, amely a növekedésnek, hatásosságnak, szabadságnak és kölcsönösségnek viszonylag legmagasabb fokára fejlődött, azaz a tömegesség, az állandó szervekké szilárdulás, eljárásmenetekké szétkülönülés következtében viszonylag legfejlettebb szerkezetet alkot, amely a társadalmi igazságosság és szabadság nélkülözhetetlen előfeltétele.^[36]

[42] Az 1940-es évek elején – már túl az elméleti útkeresésen – Horváthnak szembe kellett néznie szinoptikus jogelméletének a „valóságban” való alkalmazhatóságával. Új szemléleti módszerét e tekintetben „színtelennek” vélte, s úgy gondolta – elmélete igazolásául – foglalkoznia kell a jogeset és jogtétel „küzdelmével”, azzal, hogy az eset egyedi körülményei miként „súrlódnak”, „horzsolódnak” a „merev, szigorú szabály, rideg, éles szegélyein”. E próbálkozásának eredményeképpen született meg A géniusz pere című könyve, melyben közismert történelmi perek rekonstruálása alapján kívánta ábrázolni a jog működését. Horváth számára – miként az amerikai jogi realisták esetében – a per szimbolizálja leginkább a jog mibenlétét. Thrumán Arnoldhoz hasonlóan a per és a dráma összefüggéseiről írva megállapítja, hogy közös bennük a „különösen megszervezett cselekmények” rendszere és a konfliktushelyzetek sokasága. A per valójában nem más, mint egy „sűrített dráma”. Horváth e kérdéskör elemzéséhez – miként művének bevezetőjében írja – kifejezetten az amerikai (új)realizmus hatására fogott hozzá, mely a jogban – a fentiekén túl – a „játék” és a „színházas” elemét is látni véli. Legnagyszerűbb „szerepeink” – Horváth szerint – a jog által „kiosztott” perbeli szerepek. Az egész nem más, mint – Arnold hasonlatát kölcsönözve – egy „óriási színház”, vagy a jog világára vonatkoztatva, „Circus Juris”. A per az emberek mindennapi életében a konfliktusok kezelése során a drámai megtisztulás, a katarzis élményét biztosító szimbólummá, a jog jelképévé válik.

[43] Horváth valódi jelentősége abban áll, hogy a XX. századi (neokantiánus) magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális német-osztrák kötődéseit az angolszász jogtudományi szemléletmód közvetítésével „lazította”, új perspektívákat teremtve a hazai jogelmélet további fejlődésének. Sajnálatos módon a második világháború és az azt követő politikai változások 1949-ben emigrációba kényszerítették, ahol már nem volt igazán lehetősége elmélete továbbfejlesztésére. Az Egyesült Államokban egy terjedelmes angol nyelvű tanulmányban tett kísérletet a szinoptikus módszer továbbgondolására. A komoly szakmai figyelmet kiváltó és nemzetközi vitát provokáló mű a jog „mezőelméletének” megfogalmazását kísérli meg. Az elmélet háttérét a fizikai világképben – a modern fizika eredményei nyomán (Einstein relativitáselmélete és Maxwell mezőelmélete) – bekövetkezett változás inspirálta. A jog mezőelmélete nem kidolgozott teória, inkább izgalmas és továbbgondolásra érdemes gondolati kísérlet.^[37]

[44] A magyar jogbölcseleti gondolkodás eddigi történetében neokantiánus jogfilozófusaink voltak azok, akik nemzetközileg is számon tartott művekkel tudtak jelen lenni a tudományos közéletben. Ezek közül méltán kiemelkednek Somló *Juristische Grundlehre* és Horváth *Rechtssoziologie* című, több kiadást megért munkái, melyeket azóta is gyakran idéznek és a jelentősebb nyugat-európai könyvtárakban ma is biztosan fellelhetők. Ezenkívül az érintett szerzők, valamint Moór főképpen német nyelven írt tanulmányait lehet megemlíteni, melyekre a két világháború közötti korszakban az európai kortársak alkalmanként hivatkoztak.

5.4. A neokantiánizmus megújítása – szembenézés az új kihívásokkal

[45] Az 1930-as évek végétől kezdődően főleg Moór és Horváth tanítványai személyében egy új, igen tehetséges korosztály szárnypróbálgatásának lehetünk tanúi. A Moór tanítványok közül Szabó József (1909–1992)^[38] és Solt (Scholz) Kornél (1917–2002),^[39] valamint a „szegedi iskolaként” elhíresült Horváth-tanítványok közül Bibó István (1911–1979),^[40] Vas Tibor (1911–1981)^[41] és a pécsi Losonczy István (1908–1980)^[42] első publikációit a neokantiánus paradigma végleges meghaladására tett kísérleteknek tekinthetjük. Személyükben az az új generáció jelent meg, akik

számára a német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia stb. irodalom egyidejű ismerete révén és az elődök külföldi szakmai kapcsolatait más irányokba is továbbépítve lehetőség nyílt, hogy a magyar jogbölcséleti gondolkodás – az ekkorra már lazuló egyoldalú német-osztrák orientációval szakítva – a második világháborút követő modern kor kihívásainak megfelelően a nemzetközi jogfilozófiai közélet részévé váljon. Ez a „kihívás” azonban a közismert közép-kelet-európai politikai történések tükrében más irányt vett.^[43]

[46] A második világháborút követően hazánkban is igen korán megjelent a szovjet Andrej Visinszkij nevével fémjelzett marxista jogelméleti gondolkodás, mely a „fordulat évéig” csupán mint az egyik lehetséges - de perspektivikusan egyeduralomra törő - felfogás volt jelen. A „burzsoá” jogtudománnyal szembeni kritika az évek múlásával egyre erőteljesebbé vált, s időközben az új hatalmi, politikai rendszerhez nem igazodó „polgári” jogtudósokat adminisztratív intézkedésekkel elhallgattatták és a tudomány művelésétől eltávolították (például Szabó József, Bibó István), pályamódosításra (például Losonczy István, Solt Kornél), emigrálásra kényszerítették (például Horváth Barna), és voltak olyanok, akik behódolva a hatalomnak neofita buzgalommal kiszolgálták az új időket (például Vas Tibor).

6. A szocializmus jogelmélete

[47] A fordulat éve után kizárólagossá vált a Visinszkij-féle vulgármaterialista jogtudomány, a „szocialista normativizmus”, mely az 1950-es évek végéig, a hruscsovi desztalinizációig a sztálinizmus jogelmélete volt. A szocialista normativizmus a jog normajellegének túlhangsúlyozásával, az etatista és instrumentalista szemlélettel, a törvényesség sajátos fetiszizálásával és propagandisztikus hangsúlyozásával, valamint primitív osztályszemlélettel párosult. A korabeli jogelméleti szakirodalmat a kanonizált szovjet szerzők műveinek fordításai és az ezek szellemében írt hazai „tananyagok” fémjelzték, amelyek szerzői között Antalfy György, Halász Pál, Szabó Imre és Vas Tibor nevét kell megemlíteni.

[48] A korszak első számú marxista jogelméleti szerzője, a „hivatalos” jogelmélet megszemélyesítője és emblematikus alakja Szabó Imre (1912–1991), akinek művei és gondolatai az 1980-as évek elejéig megkérdőjelezhetetlen orákulumok voltak.^[44] Szabó a jogot olyan magatartási szabályok összességéként határozta meg, amely az „uralkodó osztálynak” a termelési - főképpen tulajdon és elosztási - viszonyok által „objektíve” meghatározott akaratát fejezi ki, s érvényre juttatását az államhatalom kényszerítő ereje biztosítja. A jog fogalmának két lényegi eleme így a jog gazdasági meghatározottsága és akarati jellege. Az akarati elem kiemelése - híven a „klasszikusok” Kommunista Kiáltványban megfogalmazott gondolataihoz - a XIX. századi akaratelméletek további szimplifikálását eredményezte. E voluntarista megközelítést jól kiegészítette a jog állami jellegét (etatizmus) hangsúlyozó érvelés, és az a felfogás, hogy minden társadalmi, gazdasági, politikai probléma állami-jogi eszközökkel megoldható (instrumentalizmus). Szabó jogelméletében fontos szerepe volt a (szocialista) törvényesség sajátos értelmezésének és egyben fetiszizálásának. Eszerint a törvényességnek nem lehet általános fogalma, mivel az csak konkrét társadalmiságában vizsgálendő. Így különbséget tett burzsoá és szocialista törvényesség - a törvényesség két történeti típusa - között, mely utóbbi - mint magasabb rendű jelenség - a szocialista jellegű és tartalmú jogszabályok következetes érvényesítését jelenti.

[49] Az 1960-as évek második felétől a hazai jogelméleti gondolkodást a szocialista normativizmus meghaladására tett kísérletek jellemezték. Az elméleti törekvések részben a szocialista normativizmus rendszerén belül, részben egyes vonatkozásainak újszerű megközelítésében nyilvánultak meg.^[45] A jog „osztályakarát” jellegéről az 1950-es évek legvégétől kezdve jogelméleti vita bontakozott ki Szotáczy Mihály (1928–1998) és Peschka Vilmos (1929–2006) között.^[46] Szotáczy a jog fogalmának alkotóelemeit tárgyaló művében megpróbált távolságot tartani a szocialista normativizmus voluntarizmusától, de végső soron a jog mögött az uralkodó osztály anyagi életfeltételei által meghatározott osztályakaratot vélte fölfedezni. A szocialista normativizmussal szembeni állásfoglalás

megalapozásában említésre méltó még Samu Mihály (1929–2015)^[47] munkássága, aki elsősorban az államelmélet irányából közelítette meg a hatalom, politika, jog, jogpolitika kérdéseit. Mindezen kísérletek az évek múlásával végérvényesen megkérdőjelezték az eredeti kereteket, és időközben új elméleti orientációk kialakulását eredményezték.

[50] A szocialista normativizmus kritikája és meghaladása terén az 1960-as évektől az 1980-as évekig a legjelentősebb teljesítmény Kulcsár Kálmán (1928–2010)^[48] és Peschka Vilmos^[49] nevéhez fűződik. Kulcsár már az 1960-as évek elejétől kezdődően a szocialista normativizmus valóságképével szemben a ->**jogszociológia** nyújtotta lehetőségeken keresztül igyekezett a jog működésének mind jobb megértésére. Kezdetben úgy vélte, hogy a jogszociológia általános elmélete azonos lehet a jogelmélettel és ily módon háttérbe szorítható a hamis társadalmi valóságot hirdető szocialista normativizmus. Az 1970-es évektől azonban már a jogszociológia önállóságát vallva megteremtette a hazai jogszociológia mint önálló diszciplína alapjait, mely közvetve hatást gyakorolt a magyar jogelméleti gondolkodásra és az egész hazai jogi közgondolkodásra.

[51] A XX. század utolsó harmada legjelentősebb magyar jogfilozófusának Peschka Vilmos tekinthető, aki - indulásakor a még rendkívül virulens szocialista normativizmus kritikájából kiindulva - nemzetközileg is jelentős munkásságot tudhat maga mögött. Elméleti építkezésében jelentősen támaszkodott Lukács György filozófiájára, valamint a kortárs nyugat-európai jogfilozófia eredményeire. Peschka felfogásának központi gondolata a „jogi objektivációk” (jogi norma, jogügylet, jogviszony stb.) összetettségének hangsúlyozása. Megítélése szerint a jogi objektivációk csupán a „befogadó” tudatában léteznek, érvényességük is tőle függ. Nagy figyelmet szentel a jogi hermeneutika eredményeinek, sőt a jogot egyenesen a hermeneutika modelljének tekinti. A Peschka által kidolgozott elmélet komplexitásának sajátossága, hogy a jog strukturális problémáira, társadalmi összefüggéseire és értékvonatkozásaira is egyidejűleg keres választ.

7. A kortárs magyar jogelmélet

[52] A kortárs hazai jogelmélet képviselői az 1970-es évek végétől – lépést tartva a nemzetközi áramlatokkal – végleges szakítást valósítottak meg az egykor hivatalos felfogással. Varga Csaba (1941–), Tamás András (1941–), Szilágyi Péter (1945–), Sajó András (1949–), Pokol Béla (1950–), Visegrády Antal (1950–), Bragyova András (1950–), Szabó Miklós (1951–), Szigeti Péter (1951–), Takács Péter (1955–), Cs. Kiss Lajos (1955–), Karácsony András (1957–), Zsidai Ágnes (1960–), H. Szilágyi István (1963–), Györfi Tamás (1966–), Bódig Mátyás (1968–), Frivaldszky János (1969–), Bencze Mátyás (1973–), Cserne Péter (1976–), Paksy Máté (1976–), Sólyom Péter (1976–), Vinnai Edina (1976–), Jakab András (1978–), Tattay Szilárd (1977–), Könczöl Miklós (1981–), és a sort folytatni lehetne a még fiatalabb nemzedékkel, más-más úton ugyan, de önálló rendszer- és elméletalkotásra törekcsenek. Így találkozhatunk a modern analitikai pozitivizmus, a nyelvfilozófia, a kulturális antropológia és a természetjogtan hatásai mellett a kortárs jogszociológia joggal szembeni szkepticizmusán keresztül a modern kritikai társadalomelméletekre alapozott jogelméleti gondolkodással egyaránt. A harmadik évezred elején az irányzatok sokszínűsége, a többszólamúság, a vélemények és gondolatok egészséges, termékenyítő versengése jellemzi a magyar jogelméleti gondolkodást.

8. JEGYZETEK

[1] A magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéről szóló főbb művek közül lásd SOMLÓ Bódog: „Die neuere ungarische Rechtsphilosophie” *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* 1907-1908, 315-323; FINKEY Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. Bevezetés és a jogbölcsészet kifejlődésének története*, Budapest, Grill, 1908, 126, 173-174, 188, 192-195, 229, 369-448; HORVÁTH Barna: „Die ungarische Rechtsphilosophie” *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* 1930-1931, 1, 37-73; SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1955; SZILÁGYI Péter: „Fejezetek az ELTE Állam- és Jogelméleti Tanszékének történetéből” *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae*, Tomus XXVI, Budapest, ELTE ÁJK, 1984, 105-153; SAMU Mihály - SZILÁGYI Péter: „Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön” in HORVÁTH Pál (szerk.): *Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében*, Budapest, ELTE ÁJK, 1985, 313-356; SZILÁGYI Péter: „A jogbölcsélet oktatása a jogi karon” in TAKÁCS Péter (szerk.): *A jogászképzés múltja, jelene és jövője*, Budapest, ELTE ÁJK, 2003, 50-61; SZABADFALVI József: *A magyar jogbölcséleti gondolkodás kezdetei, Werbőczy Istvántól Somló Bódogig*, Budapest, Gondolat, 2011; SZABADFALVI József: *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében*, Budapest, Gondolat, 2014; SZABÓ Miklós: „Jogelmélet és jogszociológia” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya, Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*, Budapest, HVG-Orac, 2015; Miklós SZABÓ: „Die Blütezeit der modernen Rechtsphilosophie in Ungarn” in Angelika NUSSBERGER – Caroline VON GALL (szerk.): *Rechtsphilosophisches Denken im Osten Europas. Dokumentation und Analyse rechtsphilosophischer Schriften aus Russland, Polen, Ungarn und Tschechien in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2015, 409–521.

[2] WERBŐCZY István: *Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae, Magyarország szokásjogának hármaskönyve*, ford. CSIKY Kálmán, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1894, 27–28.

[3] WERBŐCZY (2. j.) 30.

[4] A XVIII. század végének és a XIX. század első harmadának magyar jogbölcselői közül kiemelésre méltók még: Stuhr József Fülöp, Petrovics József, Hirsch Mihály, Demjén Antal, Brezanóczy Ádám, Adámi János, Vuchetich Mátyás, Markovics Pál, Vandrák András. Esetükben mindenképpen indokolt az eredetiség hiányára hivatkozni, hiszen a klasszikus természetjog és a Martini-féle tanok bűvöletében művelték a jogbölcséletet.

[5] Báró Martini természet törvényéről való állításainak magyarázata, melyet német nyelvből magyarra fordított és a maga költségén kiadott Dienes Sámuel, Béts, 1792.

[6] ÚJFALUSY NEP. János: *A természeti hármastörvény*, Pest, 1825.

[7] SZ. SZILÁGYI János: *Oskolai tanító könyv a tétető (practica) philosophia második része. Természeti törvény tudomány (Jus naturae) vagy: azon törvényeknek és jussoknak tudományos előadása, meljék a józan okosságból veszik eredeteket, egyenesen, Szigeth, 1813.*

[8] SZIBENLISZT Mihály: *Institutiones iuris naturalis I. Jus naturae extrasociale complectens*, Jaurini, 1820, II. kötet: *Jus naturae sociale complectens*, Jaurini, 1823.

[9] CSATSKÓ Imre: *Bevezetés a természeti jogba és a tiszta általános természeti jog*, Győr, Streibig Leopold, 1839.

[10] VIROZSIL Antal: *Jus naturae privatum, methodo critica deductum*, Pestini, 1833.

[11] VIROZSIL Antal: *Epistome juris naturae, seu universae doctrinae juris philosophicae*, Pestini, 1839, magyarul VIROZSIL Antal: *Egyetemes természet- vagy észjog elemei, I. főrés: Magán-természetjog*, ford. MÁRKI József, Pest, Heckenast, 1861; *Egyetemes természet- vagy észjog elemei, II. főrés: Természetes nyilván- v. közjog*, ford. HOFFMANN Lajos Pál, Pest, Heckenast, 1861.

[12] VIROZSIL (11. j., 1861) I. főrészt, 18.

[13] PAULER Tivadar: „Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapota” *Tudománytár* 1842, 12, 351–371; 1843, 13., 3, 188–194; 13., 4, 233–254; 14., 7, 26–49; 14., 8, 77–94; 14., 9, 147–163; 14., 10, 208–215; PAULER Tivadar: *Jog és államtudományok encyclopaediája*, Pest, Emich, 1851, ²1862, ³1865, ⁴1871; *Bevezetés az észjogtanba*, Pest, Emich, 1852; *Észjogi alaptan*, Pest, 1854; *Büntető jogtan*, Pest, Pfeiffer, 1864–1865, ²1869–1870, ³1872–1873; *Észjogi előtan*, Pest, Athenaeum, ²1864, ³1873; *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878.

[14] A XIX. század közepén – Hoffmann Pál műveiben (például HOFFMANN Pál: *A jog lényege*, Pest, 1864) – találkozunk az észjogi tanokat a német történeti jogi iskola – Savigny és Puchta – szellemében bíráló felfogással, mely a jog legfőbb forrását a „nemzeti közszellemben” kereste. A hazai történeti jogi szemléletmód további jeles alakjai: Frank Ignác, Wenzel Gusztáv.

[15] A hazai jogbölcseleti gondolkodásban kevésbé számon tartott neoskolasztikus természetjogi gondolkodás jeles alakja volt Esterházy Sándor (1863–1907) a XIX–XX. század fordulóján. Főbb jogbölcseleti tárgyú művei: ESTERHÁZY Sándor: *A jog lényegéről*, Kassa, Koczanyi és Vitéz, 1893; *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve I.*, Kassa, Nauer, 1897; *II.*, Kassa, Bernovits, 1897. Az irányzat további képviselői: Demkó György, Frey János, Natter Antal, Plopu György, Pompéry János, Surányi János.

[16] PULSZKY Ágost: *A római jog, s az újabkori jogfejlődés*, Pest, Eggenberg-féle Könyvkereskedés, 1869; „Az ind jogról” *Budapesti Szemle* 1874, 357–369; *A jog és állambölcselet alaptanai*, Budapest, Eggenberg, 1885; *A jog és állambölcselet feladatai*, *Akadémiai székfoglaló*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1888; *The Theory of Civil Law and Society*, London, T. Fisher Unwin, 1888.

[17] Sir MAINE Sumner Henrik: *A jog őskora, összekötése a társadalom alakulásának történetével, s viszonya az újkori eszmékhez*, ford. PULSZKY Ágost, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1875.

[18] PULSZKY (16. j., 1885) 240.

[19] Vö. Karl BERGBOHM: *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie*, Leipzig, Duncker & Humblot, 1892, 14.

[20] PULSZKY (16. j., 1885) 297.

[21] PULSZKY (16. j., 1885) 297–298.

[22] PULSZKY (16. j., 1885) 349.

[23] FINKEY Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi, Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története*, Budapest, Grill, 1908.

[24] SZÁSZY-SCHWARZ [SCHWARZ] Gusztáv: „A jogi helyzetek” *Jogállam* 1907, 10, 733–755; „A jogszabály tana” in SZÁSZY-SCHWARZ Gusztáv: *Parerga, Vegyes jogi dolgozatok*, Budapest, Athenaeum, 1912, 1–97.

[25] PIKLER Gyula: *Bevezető a jogbölcseletbe*, Budapest, Athenaeum, 1892; *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 1897; *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése – Az igazságosságról általában*, Budapest, Politzer, 1897; *A büntetőjog bölcselete*, Budapest, Politzer, 1897.

[26] POLLÁK Illés: *Erősek és gyengék, A jogrend fizikája, Társadalom-bölcseleti tanulmány*, Budapest, Franklin Társulat, 1902; *A jog és az egyén küzdelme*, Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1912.

[27] SZIRTES Artur: *Világharmónia, Bevezetés a jövő állam jogának bölcseletébe*, Budapest, Pallas, 1908; *A szociális jog elmélete*, Budapest, Rényi Károly, 1913; *Jogalkotástani előadások*, Budapest, Eggenberger, 1918.

[28] TEGHZE Gyula: *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theoriája*, Budapest, Eggenberger, 1900; *Társadalom-, állam-, és jogbölcselet, I. Alapvető tanok: A társadalom, az állam és a jog elmélete*, Debrecen, Gárdos, 1924; *Társadalom-, állam-, és jogbölcselet, II. Gyakorlati tanok: Az igazi állam*

és a helyes jog, Debrecen, Városi Nyomda, 1937.

[29] KUNZ Jenő: *A munka*, Budapest, Kilián, 1901; *A jog*, Budapest, Athenaeum, 1908; *Az igazságos jog*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1904.

[30] SOMLÓ Bódog: *Jogbölcselet*, Pozsony–Budapest, Stampfel, 1901; *Állami beavatkozás és individualizmus*, Budapest, Grill, 1903; *Jogbölcseleti előadások, I–II.* Kolozsvár, Sonnenfeld, 1906; „A jog értékmérői” *Husadik Század* 1910, 7, 1–14; „Az érték problémája” *Athenaeum* 1911, 2–3, 84–113, 37–66; *A helyes jog elméletéről*, Kolozsvár, 1912–1913; *Juristische Grundlehre*, Leipzig, Felix Meiner, 1917, 2¹⁹²⁷, Aalen, Scientia, 1973, Lexington, University of Michigan Library, 2013; *Jogbölcselet, Somló Bódog egyetemi ny. r. tanár Jogi Alaptan című műve nyomán*, Budapest, Grill, 1920; újabb kiadás: *Jogbölcselet, A Juristische Grundlehre kivonata*, Miskolc, Bíbor, 1995; *Prima Philosophia. Gedanken zu einer erster Philosophie*, Berlin-Leipzig, Walter und Gruyter & Co, 1926.

[31] MOÓR Gyula: *Stammler „Helyes jogról szóló tana”*, Budapest, Pfeifer, 1911; *Macht, Recht, Moral, Ein Beitrag zur Bestimmung des Rechtsbegriffes*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1922; *Bevezetés a jogfilozófiába*, Budapest, Pfeifer, 1923; *A logikum a jogban*, Budapest, Magyar Filozófia Társaság, 1928; *A jogi személyek elmélete*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931; „Reine Rechtslehre, Naturrecht und Rechtspositivismus” in Alfred VERDROSS (szerk.): *Gesellschaft, Staat und Recht. Festschrift Hans Kelsen zum 50. Geburtstag gewidmet*, Wien, Julius Springer, 1931, 58–105; „Creazione e applicazione del diritto” *Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto* 1934, 6, 653–680; *A természetjog problémája*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1934; *Szociológia és jogbölcselet*, Budapest, Magyar Filozófiai Társaság, 1934; *Jogfilozófia. Moór Gyula előadásai után jegyezte Püski Sándor*, Budapest, Magyar Élet, 1936; *A jogrendszer tagozódásának problémája*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1937; „A jog mivolta az újabb kultúrfilozófia megvilágításában” *Athenaeum* 1942, 3, 237–252; „Recht und Gesellschaft” *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1942, 5, 537–567; „Was ist Rechtsphilosophie?” *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 1943, „Ungarn-Heft” 3–49; *A szabad akarat problémája*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943; „Újkantiánizmus és újhegelianizmus a jogfilozófiában” *Magyar Jogi Szemle* 1943, 3, 71–85; *A jogbölcselet problémái*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1945; *Tegnap és holnap között*, Budapest, Révai Nyomda, 1947.

[32] A jog fogalmának Moór által „rövidnek” nevezett meghatározása: „a jog olyan valósággal érvényesülő társadalmi szabályok összessége, amelyeknek érvényesülését végsősorban fizikai kényszer alkalmazásával is biztosítja a legerősebb társadalmi hatalom.” MOÓR Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*, Budapest, Pfeifer, 1923, 262.

[33] HORVÁTH Barna: „Die Idee der Gerechtigkeit” *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1928, 4, 508–544; „Természetjog és pozitivismus” *Társadalomtudomány* 1928, 3–4, 212–247; „Igazságosság és igazság” *Társadalomtudomány* 1929, 3–4, 209–247; „Die Gerechtigkeitslehre der Vorsokratiker” in *Studi Filosofico-Giuridici dedicati a Giorgio Del Vecchio*, Modena, Societa Tipografica Modenese, 1930, 336–372; „Hegel und das Recht” *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1932, 1, 52–89; *Bevezetés a jogtudományba*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1932; *Rechtssoziologie. Probleme des Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Recht*, Berlin–Grunewald, Staatswissenschaften und Geschichte, 1934, magyarul: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelem-elméletének problémái*, ford. ZSIDAI Ágnes, Budapest, Osiris, 1995; „Sociologie juridique et Théorie Processuelle du droit” *Archives de Philosophie du droit et de Sociologie Juridique* 1935, 1–2, 181–242; *A jogelmélet vázlata*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1937; „A jogszociológia útja” *Társadalomtudomány* 1941, 1, 43–74; *A génusz pere, Sokrates-Johanna*, Acta Univ. Francisco-Josephina Kolozsvár, Kolozsvár, 1942; *Angol jogelmélet*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1943, második kiadás: Budapest, Pallas Stúdió - Attraktor, 2001; *The Bases of Law. A jog alapjai*, Budapest, Szent István Társulat, 2006.

[34] HORVÁTH Barna: *Jogszociológia, A jog társadalom- és történelem-elméletének problémái*, ford. ZSIDAI Ágnes, Budapest, Osiris, 1995, 112.

[35] HORVÁTH (34. j.) 118. (Későbbi írásaiban „szemléleti módszernek” is nevezi sajátos módszerét.)

- [36] HORVÁTH Barna: *A jogelmélet vázlata*, Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1937, 204–205.
- [37] Vö. Barna HORVÁTH: „Field Law and Law Field” *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 1957, 1, 44–81, magyar nyelven: „Mezőtörvény és jogi mező 1–2.” ford. RIGÓ Anett, *Jog – Állam – Politika* 2009/1, 129–146; 2009/2, 133–151.
- [38] SZABÓ József: *A jog alapjai, különös tekintettel a nemzetközi jogra*, Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1938; *A jogászai gondolkodás bölcselete*, Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. Szeged, 1941; „Hol az igazság? (A bírói lélektan problémái.)” *Társadalomtudomány* 1942, 1, 1–55; „Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte” *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 1943, „Ungarn-Heft” 101–121; „Der Rechtsbegriff in einer neutralistischen Beleuchtung” *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 1948, 3, 291–331.
- [39] SOLT Kornél: *A normatív tényálladási elemek problémája*, Budapest, Szent István, 1940; „A desuetudo problémája” *Magyar Jogi Szemle* 1944, 3, 82–94; *Jogi logika, A jog, a nyelv és a valóság*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet – SENECA, 1996–1997; *Valóság és jog*, Miskolc, Bíbor, 1997.
- [40] BIBÓ István: *Kényszer, jog, szabadság*, Szeged, Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1935; „Le dogme du ‘bellum justum’ et la theorie de l’infailibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit” *Revue Internationale de la Theorie du Droit* 1936, 1, 14–27, magyarul: *A „bellum justum” dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje*, ford. MOLD Attila – ZOMBOR Ferenc, Miskolc, Bolyai Kollégium, 1993; „Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität” *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1937, 5, 623–638, magyarul: „Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás” (ford. ZSIDAI Ágnes) in DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét, Tanulmányok Bibó István életművéről*, Budapest, Új Mandátum, 2001, 321–334; „A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma, Magántanári próbaelőadása, 1940. június 13.” *Jogtudományi Közlöny* 1992, 3–4, 89–95, sajtó alá rendezte és közölte: RUSZOLY József egyetemi tanár.
- [41] VAS Tibor: *Die Bedeutung der transzendentalen Logik in der Rechtsphilosophie*, Szeged, Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1935; *A tiszta jogtan és a szemléleti jogelmélet*, Kecskemét, Szellem és Élet, 1937.
- [42] LOSONCZY István: „Über die Möglichkeit und den Wissenschaftscharakter der Rechtswissenschaft” *Zeitschrift für öffentliches Recht* 1937, 2, 145–194; *A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941; *Jogfilozófiai előadásainak vázlata*, Pécs, Sándor Imre, 1948; *Jogbölcséleti jegyzet*, Pécs, 1942; *Abriß eines realistischen rechtsphilosophischen System, Egy realista jogfilozófia alapvonalai [1948]*, Budapest, Szent István Társulat, 2002; *Jogfilozófiai előadások vázlata*, Budapest, Szent István Társulat, 2002.
- [43] Említést érdemel még a két világháború közötti - kevésbé ismert - magyar neoskolasztikus természetjogi hagyomány képviselői közül Horváth Sándor (1884–1956) és Kecskés Pál (1895–1976). *Jogbölcséleti tárgyú írásaikból lásd HORVÁTH Sándor: A természetjog rendező szerepe*, Budapest, Jelenkor, 1941; *Társadalmi alakulások és a természetjog*, Budapest, Jelenkor, 1942; KECSKÉS Pál: *A keresztény társadalomelmélet alapelvei*, Budapest, Szent István Társulat, 1938, 110–122, rövidített összefoglalása: *A keresztény társadalomelmélet irányelvei*, Budapest, Actio Catholica Országos Elnöksége, é. n. [1944] 42–51; „Természetjog” *Magyar Szemle* 1940, 5, 321–328.
- [44] Szabó Imre jelentősebb jogelméleti tárgyú művei: SZABÓ Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1955, ²1980; *A jogszabályok értelmezése*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960; *A szocialista jog*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963; *Szocialista jogelmélet, népi demokratikus jog*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967; *A jogelmélet alapjai*, Budapest, Akadémiai, 1971; *Előadások Marxról és a jogról*, Budapest, Gondolat, 1976; *A jog és elmélete*, Budapest, Akadémiai, 1978.

[45] E törekvések kezdeti eredményeivel találkozhatunk a második világháború utáni első hazai állam- és jogelméleti tankönyvben: ANTALFFY György - SAMU Mihály - SZABÓ Imre - SZOTÁ CZKY Mihály: *Állam és jogelmélet*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1970. (A jogelméleti részek szerzői: Samu Mihály, Szabó Imre, Szo táczky Mihály.)

[46] Lásd erről bővebben SZOTÁ CZKY Mihály: *A jogi akarat osztálytartalma*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1959; PESCHKA Vilmos: „A jog akarat jellege normativitásával összefüggésben” *Állam- és Jogtudomány* 1963, 485-532; SZOTÁ CZKY Mihály: *A jog lényege*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

[47] SAMU Mihály: *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapjai*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964; *A hatalom és állam*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977; *Jogpolitika - jogelmélet*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989; *Jogpolitika*, Budapest, Rejtjel, 1997; *Általános jogpolitika. A jog depolitizálása*, Budapest, Akadémiai, 2003; *Jogpolitika. A jog humanizálása*, Budapest, Akadémiai, 2008.

[48] KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960; *A jogszociológia alapjai*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976; *Gazdaság - társadalom - jog*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982; *Politikai és jogszociológia*, Budapest, Kossuth, 1987; *A modernizáció és a jog*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989; *Jogszociológia*, Budapest, Kulturtrade, 1997.

[49] PESCHKA Vilmos: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960; *Jogforrás és jogalkotás*, Budapest, Akadémiai, 1965; *A modern jogfilozófia alapproblémái*, Budapest, Gondolat, 1972; *A jogszabályok elmélete*, Budapest, Akadémiai, 1979; *Jog és jogfilozófia*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980; *A jog sajátossága*, Budapest, Akadémiai, 1988; *Appendix „A jog sajátosságához”*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó - MTA, 1992.